

LBRIS

We know
books

VARTAN ARACHELIAN

CUTIA PANDOREI
„CHESTIUNEA ARMEANĂ”
în arhivele diplomatice românești

EDITURA VREMEA
BUCUREȘTI
2024

quantifici cultura ca barilul de petrol. Dar în numele Dumnezeului nostru comun?..

În aprilie, anul acesta, am avut inițiativa, împreună cu profesorul Adrian Niculescu, să punem la cale o Scrisoare deschisă adresată autorităților românești pentru ca, în sfârșit, și țara noastră să recunoască genocidul din 1915 comis împotriva armenilor din Imperiul Otoman. Numeroși intelectuali s-au alăturat inițiativei. Liviu Antonesei de la Iași, Alina și Andrei Pippidi, președintele Academiei, Ioan-Aurel Pop, și mulți alții. Nu întâmplător, în acele zile, în sfârșit, Joe Biden avea să fie primul președinte al SUA care va recunoaște drept genocid holocaustul armenilor din Imperiul Otoman. Ziarul „Adevărul” a avut generozitatea de a publica această scrisoare, drept care numeroși cititori ni s-au alăturat. În repetate rânduri, profesorul Adrian Niculescu, mai optimist decât mine, i-a solicitat președintelui Camerei, Ludovic Orban, de a ne primi pentru a-i înmâna scrisoarea și lista cu numele semnatarilor. Mizam și pe faptul că el era acum (încă) președintele partidului care se reinventase în sânul comunității armene. Inutile intervenții; înaltul demnitar a fost surd și mut la solicitarea noastră. Probabil, politicienii au un alt Dumnezeu. Nu întâmplător, chiar la slujba de pomenire din duminică trecută au absentat cei doi Varujan, care s-au instalat *ad vitam* la conducerea comunității laice armene.

Tristețe și umilință, iată ce am simțit, din nou, la slujba de pomenire a celor 5000 de armeni morți pentru patria și Dumnezeul lor. Și al nostru. El ne interzice să urâm. Ne dă, în schimb, speranță. Că adevărul va învinge odată.

CUPRINS

Argument	5
Arhiva diplomatică	9
Urmele unei arhive confiscate	23
Protectoratul rusesc sau de unde vine nenorocirea vine și izbăvirea.....	32
Recunoașterea diplomatică a Republicii Armenia	48
Rusia, Turcia și „chestiunea armeană” văzută de la București	70
Sovietele și Biserica	109
Repatrierea – între speranță și dezamăgire	135
Ce facem cu fantomele trecutului	177
Cine manipulează fantomele trecutului	190
Recviem pentru morții noștri	211

ARHIVA DIPLOMATICĂ

La scara istoriei, imperiile par niște uriașe turbioane care înghit în ochiul lor vorace, deopotrivă, provincii, popoare, țări și istorii naționale. Primul Război Mondial avea să ne arate, prin desferecarea de blestem a trei imperii: Otoman, Austro-Ungar și Țarist, fața hâdă a acestei bulimii. Imperiul Otoman, care ne interesează aici, dar în conexiune cu cel Țarist, chiar dacă vor avea evoluții postbelice diferite, au lăsat la vedere un tablou ca după o vivisecție executată minuțios. Iată, Imperiul Otoman, la 1914, când avea să se alieze cu imperiile centrale Germania și Austro-Ungaria, se întindea pe suprafața unui adevărat continent de circa un milion șapte sute de mii de kilometri pătrați, însumând o populație de douăzeci și două de milioane de locuitori. În urma Păcii de la Sèvres din august 1920, el va mai număra o populație de douăsprezece milioane, iar suprafața îi fusese micșorată de circa paisprezece ori: o sută douăzeci de mii de kilometri pătrați. Și imperiul țărilor avea să sufere o diminuare semnificativă prin ieșirea din strânsoarea înăbușitoare a unor noi state: Polonia, Țările Baltice, și, pentru puțin timp, Ucraina; războiul civil care avea să-i succedă ieșirii din alianța cu Antanta, va prilejui lui Lenin un gest de propagandă cu efect de bumerang; devoalarea diplomației secrete a țarismului. Ea va arăta adversarilor Sovietelor, peste câțiva ani, manualul diplomației staliniste. Apoi „Pacea wilsoniană” avea să se dovedească, în privința desenării

noilor hărți, de scurtă durată și ne semnificativă privind starea internă a succesoarelor imperiilor care ne interesează aici. Dacă Kremlinului i-au trebuit două decenii ca să recucerească teritoriile pierdute, Turcia avea să acționeze imediat opunându-se *manu militari* hotărârilor Marilor Puteri de a restitui armenilor teritoriile lor. Cum de s-a ajuns la un astfel de epilog e o poveste destul de lungă, dar are oarecare similitudini cu acapararea Europei de Est de către sovietici după al Doilea Război Mondial. Izolaționismul american, în ambele situații, ar putea explica, parțial, cauza eșuării pe termen mediu a acelor tratate neinspirate, din cauza cărora democrațiile aveau să piardă în fața cerbiciei dictaturilor. Refuzul învingătorilor de a acorda învinșilor, la ceasul epilogului, șansa unei minime demnități naționale, refuz tradus prin dictatul unor condiții punitive excesive, pe de o parte, iar pe de alta, capacitatea manipulativă a dictaturilor de a transforma umilința înfrângerii într-o reductibilă armă a revanșei, i-au adus pe cei învinși în postura de a conduce lumea. Când Statele Unite, Marea Britanie și Franța au trecut la pedepsirea celor care inițiaseră sau se alăturaseră *Puterilor Centrale*, la Constantinopole, sub ocupație, Sultanatul a acceptat instruirea penală și judecarea a peste o sută de lideri ai *Junilor turci*. Operația judiciară începută la Constantinopole/Istanbul avea să fie blocată înainte de finalizare, căci la Angora (Ankara de mai târziu) generalul Mustafa Kemal Pașa declanșa Revoluția naționalistă, punând bazele primei dictaturi din epoca modernă. Și Germania, după un interregnum revoluționar, îl va aduce la putere pe Hitler. Desigur, alăturarea celor doi șefi de stat e posibilă doar privind consecințele păcii dictate, evoluția lor va fi cu totul diferită; dacă Hitler va demonstra o sete

nestăpânită de noi teritorii și o ură viscerală față de evrei, Kemal Pașa avea să proclame o politică „de pace acasă și în lume”, canalizând energiile naționaliste spre o dictatură de modernizare accelerată a societății turcești. Dar, până atunci, cel ce va intra în istorie cu supranumele de *Atatürk-Tatăl turcilor* va face declarații contradictorii. Și asta pentru a conserva zestrea teritorială rămasă după prăbușirea Imperiului, o zestre substanțială, dar care nu era fixată definitiv în tratate. În principal, era vorba de stăpânirea celor șase vilaiete din Anatolia Orientală, *Ermenistanul* (Țara Armenilor – în turcește), cum numea *Poarta* provincia anatoliană formată din Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Dyarbakr și Harput. La început, Mustafa Kemal va accepta evidența genocidului armean, calificându-l ca „un act rușinos” al istoriei otomane, și apoi, după câteva luni, când își va da seama că pedepsirea principalilor responsabili nu va fi suficientă pentru a salva granițele, va trece la negarea vehementă a acestei crime: „Gvernul otoman continuă să spânzure fiii patriei pentru acuzațiile de deportare și masacrare, acuzații care au devenit acum complet lipsite de sens.” Cu alte cuvinte, recunoașterea genocidului ar fi avut sens doar în condiția unui tratat care să asigure stăpânirea teritoriilor armenești, dar cum Tratatul de la Sèvres n-a recunoscut autoritatea otomană asupra acestora – și nu numai a lor – Mustafa Kemal a considerat „fără sens” pedepsirea demnitarilor vinovați de genocidul creștinilor. Așa se face că de atunci și până azi Turcia supune unui strict tabu pomenirea genocidului armean; amintirea publică a lui e considerată crimă, contravine „conceptului de securitate națională”, pentru că ar pune în discuție granițele sale. Și astfel, prin consecință, orice intervenție în favoarea abordării istoriei otomane prin

Prima drepturilor individuale este, implicit, un atac împotriva suveranității Statului, fapt aspru pedepsit de lege. Prin această condiționare, devenită literă de lege, Atatürk și-a condamnat poporul la ignoranță față de istorie, în general, și față de „actul rușinos”, cum considerase în trecut, conjunctural, această crimă colectivă petrecută în Imperiul Otoman; „amnezia” devine o virtute patriotică. Urmașii lui vor reuși să țină arestată Istoria, intervenind brutal prin Justiție împotriva unor cetățeni turci care au incriminat de-a lungul timpului această crimă. În acest sens, fapt fără precedent într-un stat modern, în Turcia de azi funcționează un comitet interministerial care are ca obiectiv combaterea „minciunilor despre genocidul armean”. Cu alte cuvinte, nu doar legea neagă genocidul, dar și guvernul merit să administreze treburile materiale ale societății turcești se ocupă de gestionarea... negaționismului! Devenită minciună de stat, negaționismul a devenit și un factor de acțiune al diplomației turcești. El este folosit împotriva autorităților din alte țări care pun pe agenda publică recunoașterea crimei petrecută acum un secol. Și totuși, deși e anacronică negarea crimelor drepturilor omului comise de-a lungul timpului, o țară cum sunt Statele Unite, care poartă chiar și războaie pentru pedepsirea vinovaților unor astfel de fărădelegi, rămăsese, până anul trecut, în urma altor state, inclusiv ale unor state care compun federația, nerecunoscând oficial genocidul armean, crimă colectivă care l-a încurajat pe Hitler să îndrăznească holocaustul evreiesc. Și asta în ciuda promisiunilor făcute de mai toți candidații la Casa Albă, de exemplu; odată aleși, aceștia nesocoteau angajamentul asumat. Motivul? Vizionând o casetă video cu înregistrarea dezbaterii Comisiei de afaceri

externe a Senatului american, prezidată de regretatul apărător al drepturilor omului din fostul lagăr comunist, Tom Lantos, am putut constata că până și cei care s-au exprimat împotriva recunoașterii *de jure* de către Statele Unite a crimei otomane, chiar senatorii americani aflați sub influența puternicului lobby turcesc, votând împotriva rezoluției de recunoaștere nu îndrăzneau, totuși, să nege genocidul; opoziția o motivau prin faptul că Turcia, prin situarea sa geopolitică, e un aliat privilegiat al Americii și, deci, trebuie menajată. Iată, venind mai aproape, la noi în țară, într-o foarte cuprinzătoare carte de documente editată sub egida Ministerului Afacerilor Externe, de către Direcția Arhivelor Diplomatice, *România-Turcia, Relații diplomatice*, volumul I, 1923-1938 (anii în care Kemal Atatürk a condus această țară), istoricul Dumitru Preda, fost ambasador în Cuba, în studiul introductiv al acestei culegeri de documente, afirma: „Respectând linia politică promovată de creatorul Turciei moderne, Mustafa Kemal Atatürk (1881-1938), «pace în țară, pace în lume», diplomația turcă de azi a ajuns la «zero probleme cu vecinii» și dezvoltă relațiile Turciei cu toată lumea din arealul pontic și nu numai.” Volumul a apărut în 2011, deci la 20 de ani de la proclamarea independenței Republicii Armenia, țară recunoscută diplomatic, printre cele dintâi state, de către România, însă autorul ei, un cunoscut istoric al diplomației, omite faptul că deși Turcia se învecinează cu Republica Armeană nu doar că n-o recunoaște, dar îi e ostilă, blocând-o.

Nu doar noi, ci și alți cetățeni români, ne-am întrebat de unde vine relația privilegiată a Turciei cu patria noastră de adopție, din moment ce mai toată mitologia fondatoare a românilor se bazează pe luptele cu

osmanlâii? Ce justifică, de exemplu, prioritatea acordată bustului în bronz al lui Kemal Atatürk, chiar pe Calea Victoriei, arteră care a fost botezată așa după Războiul de Independență din 1877-78, și a fost expusă public chiar înainte ca Bucureștiul să fi repus în drepturile istorice măcar o statuie datorată unui rege român? Doar fraza asta rostită de Atatürk cu puțin înainte de moarte cum că „România e o tranșee a Turciei”? Chiar și când URSS e doar istorie? Cauza, cred, e mai profundă, vine chiar din istoria româno-turcă de unde avem nu doar miturile, dar și adevărurile mai mult sau mai puțin dureroase. România, înconjurată de trei mari imperii, a continuat să întrețină relații bune în epoca modernă și după ce statutul de suzeranitate fusese înlăturat prin victoria, alături de Rusia, în amintitul război. Se știe că, în urma repetatelor capitulații inaugurate de Mircea cel Bătrân cu Baiazid Ilderim la Nicopole, la 1393, domnitorii Țării Românești și ai Moldovei s-au înțeles cu Poarta ca, în schimbul suzeranității, valahii să obțină unele privilegii, mai ales că tratativele purtate cu Imperiul Țarist, marea putere de la Nord, care-și asumase rolul de apărătoare a creștinătății, eșuau din cauza lăcomiei rusești. Fapt dovedit și la Focșani, în 1772, prin dorința reală a marelui vecin de a încorpora provinciile de peste Prut. E de la sine înțeles că românii preferau suzeranitatea turcească, deseori ignorată, mai mult sau mai puțin tacit, îmbrățișării sufocante a Ursului din Nord. N-am fi recurs la această acoladă, dacă cititorul documentelor pe care le comentăm pentru prima oară n-ar avea nevoie de o grilă specifică prin care să le lectureze, cu atât mai mult cu cât „chestiunea armeană”, care ne interesează aici cu prioritate, nu era deloc convenabilă autorităților imperiale, recte celor

turcești. Deși trecuse ceva vreme de la câștigarea independenței statale, România nu ieșise din sfera de influență otomană, din moment ce supraviețuitorilor genocidului regizat între 1894-96 de „Sultanul Roșu”, Abdul Hamid, de exemplu, care ar fi vrut să emigreze în România le era interzis expres accesul pe vasele sub pavilion românesc. Regimul vizelor de intrare în România la 1890 era extrem de exigent „pentru a nu transforma România într-un bulevard al vagabonzilor și a nu fi nevoiți să creăm mii de agenți care să nu aibă altă ocupație decât de a-i supraveghea, de a-i urmări și de a-i expulza...” Erau și acești fugari, victime inocente ale unui asasinat în masă, *vagabonzi de care țara noastră trebuia să se ferească?* Mult mai târziu, abia după Primul Război Mondial, într-o notă adresată ministrului Afacerilor Străine, Legația din Turcia deplângea „soarta acestui nenorocit popor (care) este în adevăr de plâns. Cărduri, cărduri (armenii) părăsesc Anatolia unde nu mai au ce mânca, fiindcă nu găsesc de lucru, fără a ști unde să se ducă, nimeni nevoind a-i primi.” Revenind la atitudinea inițială, însă, e de remarcat că decizia Bucureștiului de a interzice supraviețuitorilor genocidului din anii nouăzeci ai secolului al XIX-lea să se îmbarce pe navele proprii era în kontrasens cu măsurile de salvare inițiate de Marea Britanie, ca și de alte puteri europene, cum era Franța, de exemplu. Motivul refuzului? Aparent, să nu se mărească numărul celor care vagabondează fără căpătâi prin orașele țării, fapt care ar duce, nu-i așa, la mărirea cheltuielilor cu asigurarea ordinii și liniștii publice. Dar în fapt intenția era de a nu supăra *Înalta Poartă*. După două decenii, însă, România, situându-se alături de Antantă, de cealaltă parte a baricadei decât Imperiul Otoman, își va modela atitudinea în rând cu cea occidentală:

„În timpul războiului mondial guvernul român, citim într-un raport diplomatic, a privit cu bunăvoință realizarea dorințelor de atâta timp exprimate de națiunea armeană de constituire a unui stat autonom. O consecință a acestor bune dispozițiuni a fost admiterea pe teritoriul țării a unui consulat al Republicii Armenia în București, care având jurisdicțiunea asupra întregului teritoriu al țării, apără interesele armenilor din România și a celor care venind din străinătate se adăpostesc la noi.” Din păcate, această recunoaștere n-avea să fie de lungă durată: „Semnarea tratatului de la Lausanne la 24 iulie 1923 de către reprezentantul României dă însă chestiunii un aspect cu totul altul. Devenind parte a acestui tratat România recunoaște Turciei integritatea teritorială râvnită. O bună parte din teritoriul pe care trebuia să-l cuprindă republica autonomă a Armeniei (așa cum îl fixase Tratatul de la Sèvres – n.n.), fiind în teritoriul pe care Tratatul de la Lausanne îl recunoaște Turciei, cu greu se poate concilia dorința României de a înlesni crearea unui stat armenesc autonom, cu obligațiunea ei de a respecta drepturile recunoscute Turciei...” Din aceste obligații internaționale contractate de guvernul român, dar și a autorității difuze exercitată de către *Delegațiunea Republicii Armene din Paris*, oficiu diplomatic care va apare cu intenția de a fi un guvern în exil, supraviețuind dispariției primului stat independent armean din epoca modernă, responsabilitatea sus-numitului consulat de la București va fi încredințată, un timp, înainte ca existenței lui să i se pună capăt, Uniunii Armenilor din România. Mult mai bogate, dar urmând aceeași mișcare de pendul, vor fi raporturile mijlocite de Legația de la Istanbul/Constantinople ale autorităților române cu Patriarhia armeană din capitala Turciei. Dar mai

întâi, credem, e necesar să schițăm o scurtă istorie asupra rolului și a rostului pe care această înaltă autoritate bisericească a avut-o în timpul Imperiului. Ea a fost înființată la 1461, la scurt timp după ocuparea Constantinoplei la 1453 de către sultanul Mehmet al II-lea. *Înalta Poartă*, continuând expansiunea teritorială va încorpora alte numeroase teritorii unde viețuiau mulți creștini. Stabilitatea internă, fie și una precară, o obliga la o politică specială cu popoarele cucerite. Însă mai întâi aveau să fie legiferate acordurile comerciale existente din timpul stăpânirii arabe și bizantine. Rolul Patriarhiei, fixat de sultan, era de a reprezenta populația armeană, mai târziu denumit *millet*, națiune, cum vor avea și grecii, și evreii, în fața autorităților. De-a lungul timpului, cele trei feluri de populații trăitoare pe întinsul otoman – turcii musulmani, neturcii musulmani și creștinii, identificați și ca *popoare biblice* – au fost constrânși de starea multinațională a unui imperiu, la o relativă conviețuire. Mai ales că statul, al cărui fundament era islamic, fusese corectat, deseori, fie de voința expresă a sultanilor, fie prin *capitulațiile* prin care Anglia, Franța și mai târziu Rusia obligau *Poarta* să accepte drepturile supușilor creștini, inclusiv dreptul acestora la cetățenie străină. Pe măsură ce pătrund în Imperiu ideile reformatoare din Vest, rolul Patriarhiei crește încât, patru secole mai târziu, la 1863, în urma presiunilor clasei mijlocii, unde armenii sunt bine reprezentați, a revendicărilor sociale, sultanul decretează o nouă reglementare a națiunii armene. Secolul al XIX-lea, *secolul naționalităților*, avea să însămânțeze pe solul Imperiului Otoman ideile de afirmare națională mergând până la revendicarea autonomiei față de autoritatea centrală. Evident, nu asta va fi cauza a *îmbolnăvirii Imperiului*, cum avea

să justifice naționalismul turc reprimarea violentă a răzmerițelor *ghiaurilor*, cert este însă că o serie de reforme impuse de puterile străine au căzut pe un teren deja pregătit să fie prielnic modernizării imperiului. Și o idee prioritară avea să fie unirea popoarelor imperiului sub autoritatea sultanului. Fără o stare de conlocuire pacea socială se dovedise imposibilă. Și de aceea aveau să fie inițiate în perioada *tanzimatelor* măsuri care să reînvie *millet*-urile și să le dea o autoritate sporită, să împace drepturile naționalităților neotomane cu statul musulman. Așa cum ne arată istoria dictaturilor, inclusiv cea recentă, *perestroika* e un vehicul care are un pilot automat care-l scoate pe dictator afară din decorul dictaturii. Altfel spus, vorba turcească: *haram gheldi, haram ghiti...* Dar până atunci mai era timp berechet. În organizarea tradițională *milletul* reprezenta comunitatea confesională. De aceea, primii care vor revendica noul statut vor fi tot armenii, care încă de la începutul secolului care va fi *al naționalităților* nu doar în toată Europa, dar și în imperiul euro-asiatic, cum era cel otoman, armenii erau angajați într-un profund proces de ascensiune în varii domenii publice și cu precădere în cele economice și culturale. Sub influența misionarilor americani și englezi, aproximativ cincisprezece mii de armeni trecuseră la protestantism. Ei vor cere, la 1850, și vor primi dreptul de a constitui un „*millet* protestant”. Evident, armenii gregoriani le vor urma repede exemplul, continuând, în fapt, ceea ce începuseră deja înaintea *tanzimatelor*, laicizarea administrației controlată de Patriarhie. Astfel că, în noua organizare a *milleturilor*, ele, naționalitățile, aveau să producă statute, *Constituții*, la nivelul standardelor lumii europene, civilizate. Cei o sută patruzeci de aleși în adunarea reprezentativă armeană

vor avea o majoritate laică, însă cu două comisii care-și împart atribuțiile: religioase, pe de o parte, civile, pe de altă parte.

Începând cu 1863, rolul pe care-l va avea *milletul* armean va fi mult mai important decât cel de autoritate spirituală/religioasă, cum era ea acreditată la înființare; mai ales sub impulsul unor patrioți care nu se puteau împăca cu absența unei autonomii teritoriale, Adunarea se va transforma într-un veritabil parlament al unei națiuni lipsite însă de un cămin propriu. Textul pe care comunitatea îl redactează va purta numele de *Constituția națională armeană*. Și, până la un punct, nu doar formal, se poate vorbi de o autonomie, încât Claire Mouradian, armenolog de origine franceză, afirmă că ea (Constituția) „institue un fel de monarhie constituțională în interiorul *milletului*/națiunii.” Spre lauda Bisericii Apostolice, șeful ei, fie că avea să fie Măgârdici Khrimian (ales în 1869), fie succesorul său Nerses Varjabedian, se vor face portavocea doleanțelor Adunării în opinia publică, dar și în fața Marilor Puteri. Indiscutabil, vechea tradiție familială de a investi în educația odraslelor a contribuit ca armenii, prin fiii lor trimiși la studii în Franța, Marea Britanie și chiar în Germania, să se întoarcă cu un bagaj cultural și o armură patriotică de înalte standarde europene, având o altă viziune, reformatoare, asupra mersului lumi otomane; comunitatea armenescă avea să anticipeze revendicările supușilor otomani de etnie evreiască și grecească. E de menționat și faptul remarcant de istoricul turc Taner Akçam: „Constituția armenilor, aprobată la 29 martie 1863 a servit ca model pentru Constituția otomană ulterioară, din 1876”.

Milletul armean, prin patriarhul ales devenea automat *oficialitate a statului, demn de încredere față de Sultan*.

Rolul acesta de reprezentare a *milleturilor* nu asigura însă în viața reală egalitatea creștinilor, inclusiv a evreilor, cu a musulmanilor. Asta va fi partea goală a paharului, căci, scrie același Taner Akçam:

Exemplul islamic pluralist s-a bazat atât pe umilire, cât și pe toleranță. Se aștepta ca nemulsumanii să accepte de bunăvoie acest statut.

Era greu de crezut că va fi așa; inegalitatea de tratament public, situațiile umilitoare în care erau puși în raporturile cu autoritățile erau dovada unei discriminări, a unor supuși marginali, de rang inferior; n-aveau dreptul să trăiască într-un oraș sau cartier musulman central, erau supuși la biruri excesive, casele și lăcașurile lor de cult nu puteau avea o expunere superioară vecinătăților, nici pe verticală nici pe orizontală, iar încălcarea acestor interdicții, deși pedepsele nu erau specificate juridic, funcționând doar cutumiar, puteau atrage închisoarea sau chiar, în timpul unor sultani mai abrași, moartea vinovaților. Desigur, acest cadru cultural-juridic în care *ghiaurii*, socotiți naturi inferioare, dispuneau, grație unei capacități competitive superioare, o sensibilă bunăstare; insuficient pentru a asigura pacea socială.

Fiind acceptată mai degrabă conjunctural, reforma va deveni sub autoritatea despotică a sultanilor, deseori, retorică, ipocrită, produs propagandistic pentru uz intern, dar și pentru a liniști Occidentul; timpul avea să dovedească că noul tip de patriotism propus – otomanismul – bazat pe egalitatea musulmano-creștină nu putea ascunde mult timp ipocrizia pe care ea se deghizase, sfârșind în conflicte sângeroase, cum aveau să fie crimele în masă hamidiene, culminând cu genocidul început în aprilie 1915, când, de altfel, Patriarhia avea să fie ocupată și întreaga arhivă, memoria

scrisă a *milletului armean*, confiscată. (Un) „principiu important, afirmă istoricul Taner Akçam, care a determinat statutul nemusulmanilor în societatea otomană a fost ansamblul de înțelegeri la care s-a ajuns între Imperiu și țările străine, cunoscute drept Capitulații și tratate. (...) Conform înțelegerilor (mai recente – n.n.) străinii protejați (de Marile Puteri – n.n.) nu puteau fi judecați în tribunalele musulmane; legile de impunere erau aplicate diferit; locuințele lor erau scutite de inspecții din partea autorităților...”

Ceea ce am numi azi *discriminare pozitivă* a dus și la diferențe de tratament între supuși otomani și, prin consecință, și la diferențieri pe scara socială. În documentata și argumentata sa incursiune în rădăcinile istorice ale genocidului armean, cercetătorul american de origine turcă, turcologul Taner Akçam, observă că în timp ce, mai întâi, Franța lui Ludovic al XIV-lea, la 1673, apoi Austria, și mai târziu Marea Britanie au cerut privilegii pentru catolici, în general, și pentru supușii lor, în special, toate aceste state aveau să condamne Rusia pentru intervenții inacceptabile în treburile interne ale statului otoman, când a reclamat la 1774, prin Pacea de la Kuciuk-Kainargi, aceleași privilegii pentru creștinii ortodocși. Evident, foarte mulți supuși otomani de rit ortodox, pentru a se bucura de beneficii punctuale în raportul lor cu autoritățile, aveau să treacă la alt rit, catolic sau reformat.

Ciocnirile dintre creștini și musulmani în secolul al XIX-lea vor avea drept cauză, pe de o parte, nemulțumirea primilor de a fi umiliți – armenii, cu deosebire, trăiau, deseori, paroxistic frustrarea că sunt într-un stat care încorporează provinciile lor istorice –, pe de altă parte era nemulțumirea musulmanilor de a-i vedea pe creștini că pot valorifica șansa unui plus de